

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΒΟΥΔΟΥΡΗ

Ο διάλογος¹ για την ποίηση μεταξύ δύο κορυφαίων προσωπικοτήτων της πνευματικής μας ζωής, του φιλοσόφου Κωνσταντίνου Τσάτσου και του ποιητού Γιώργου Σεφέρη, καθώς γενικεύτηκε και αποτιμήθηκε αργότερα τόσο από τη λογοτεχνική κριτική όσο και από τον ίδιο το φιλόσοφο που άρχισε τη συζήτηση, αποτελεί ένα σταθμό στα νεοελληνικά γράμματα και μία σημαντική συμβολή στη φιλοσοφία της λογοτεχνίας. Πρό παντός ο διάλογος εκείνος έδειξε πόσο χρήσιμο πράγμα είναι το να εξετάζονται οι σχέσεις φιλοσοφίας και λογοτεχνίας και πώς μία φιλοσοφία της λογοτεχνίας αποτελεί συστατικό όρο της όρθης έρμηνείας οίουδήποτε λογοτεχνήματος

Όμως από τότε που τέλειωσε η πρώτη φάση του διαλόγου (1944) έχουν περάσει σαράντα χρόνια και όπωςδήποτε δεν μπορούμε να πούμε πώς λύθηκαν τα προβλήματα που έθεσε ή πώς δεν φάνηκαν άλλα προβλήματα ή πώς δεν υπάρχουν άλλες απόψεις.

Στόν Κ. Τσάτσο, που άρχισε το διάλογο, έλαχε ή μοίρα να τον συνεχίζει πιά φιλοσοφικά, κυρίως μόνος του, ξετυλίγοντας το ύφάδι των στοχασμών του στα διάφορα κατοπινά δημοσιεύματά του. Η πορεία του στοχασμού του ακολουθεί με συνέπεια και συνοχή, παρά τις διάφορες διασαφητικές παρεκβάσεις, τον ίδιο δρόμο, την ίδια φιλοσοφική κατεύθυνση. Η προσπάθεια που έγινε από τον Κ. Τσάτσο αργότερα², και που είχε ίσως σαν στόχο να παρουσιάσει μία πιο εδέλικτη, και κατά συνέπεια πιο σωστή, φιλοσοφία της λογοτεχνίας, μολονότι δείχνει κάποια διεύρυνση της προοπτικής υπό την οποία εξέταζε άλλοτε το θέμα, εν τούτοις στηρίζεται πάνω στις ίδιες έννοιολογικές προϋποθέσεις.

Πάντως ο διάλογος, ακόμα κι όταν γίνεται από ένα πρόσωπο, έχει πάντοτε σημασία και αξία, γιατί με την ύπαρξή του φανερώνει τη διαφοροποίηση του λόγου, έπειδή ο διάλογος δεν είναι τίποτα άλλο παρά ή άρνηση της ταυτότητας ή ή άναίρεση του μονισμού και της όμοιομορφίας στην περιοχή του διανοεΐσθαι. Η έννοια βέβαια της διαφοροποίησης του λόγου είναι διάχυτη³ σ' όλα τα δημοσιεύματα που αναφέραμε, αλλά μου φαίνεται πώς ή λογικότητα που διατρέχει το λόγο, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Κ. Τσάτσος και οι συνομιλητές⁴ του, δεν διαφορίζεται έπαρκώς, αλλά πάσχει είτε από την τακτική των *διχοτομήσεων* (κάτι είναι είτε *λογικό* είτε *άλογο*) είτε από τη χρήση τεχνικών όρων, που, αντί να διευκολύνουν το ξεκαθάρισμα των προβλημάτων, δημιουργούν ένιστε νέες περιπλοκές. Το σφάλμα, αν υπάρχει, ίσως βρίσκεται στο ότι χρησιμοποιήθηκαν όρισμένης ύφης έννοιολογικές κατηγορίες, που δεν μάς βοηθούν έπαρκώς, παρά τις σημαντικές νοηματικές διακριβώσεις που περικλείουν, στην ίκανοποιητική έρμηνεία και στην εξέταση του δυναμικού φαινομένου του ανθρώπινου λόγου.

Τό έρώτημα που μπορεί να τεθεί σήμερα είναι τό εξής: Υπάρχουν δυνατότητες για την υιοθέτηση μιās άλλης προοπτικής, μιās άλλης έρμηνευτικής αρχής, που όχι μόνο θά μάς απαλλάξει από την τάση των διχοτομήσεων και θά δώσει μιιά πιο πειστική κατανόηση της λογοτεχνίας, αλλά και θά φέρει έγγύτερα τη φιλοσοφία προς

τή λογοτεχνία; Ἡ ἀντίληψή μου εἶναι πὼς μιά τέτοια δυνατότητα ὑφίσταται καὶ πὼς αὐτὴ προέκυψε τόσο ἀπὸ τίς ἐνοράσεις τῆς ὑπαρξιακῆς φιλοσοφίας (ἰδιαίτερα τοῦ Μ. Χαϊντεγκερ)⁵, τίς διακριβώσεις τοῦ ψυχαναλυτικοῦ λόγου ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας, τῆς ἀναλυτικῆς κινήσεως στὴ φιλοσοφία, καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τίς φιλοσοφικὲς διερευνήσεις τοῦ βιενναίου φιλοσόφου L. Wittgenstein. Αὐτὸ βέβαια δὲν σημαίνει πὼς ὁ βιενναῖος φιλόσοφος ἀσχολήθηκε μὲ τὴ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ἢ μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ πὼς οἱ συστατικὲς ἐννοιες τῆς φιλοσοφίας του εἶναι χρήσιμα ὄπλα γιὰ μιά διαφορετικὴ θεώρηση τοῦ ἀνθρώπινου λόγου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ἔντεχνου. Ὅπως δὲ ποτε πολλὰ ἀπὸ τὰ παλιὰ ἐρωτήματα καὶ προβλήματα μποροῦν νὰ ξανατεθοῦν ἢ νὰ ἐπαναδιατυπωθοῦν μέσα στὰ πλαίσια πού διαγράφει ἡ νέα αὐτὴ προοπτικὴ⁶. Ἡ ἐπαναδιατύπωση δηλαδή τῶν προβλημάτων ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὴν ἀλλαγὴ προοπτικῆς, ἀπὸ τὴν υἰοθέτηση ἄλλης ἀφετηρίας. Ὑπάρχουν ἴσως πολλὰ προβλήματα καὶ ἐρωτήματα πού μποροῦν νὰ τεθοῦν, ὅταν ἐξετάζεται τὸ θέμα τῶν σχέσεων φιλοσοφίας καὶ λογοτεχνίας. Ἀπὸ αὐτὰ θὰ σημειώσω μόνο ὀρισμένα, πού δίδουν τὸ περίγραμμα τῆς περίπλοκης προβληματικῆς καὶ διαγράφουν τοὺς ἄξονες μιᾶς τέτοιας συζήτησης. Σὰν τέτοια ἐρωτήματα πού, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, συνάπτουν τὸ συζητούμενο θέμα μὲ τὴν πραγματικότητα στὴ Μ. Ἐκπαίδευση σημειώνω τὰ ἀκόλουθα:

1. Ποιὲς διαφοροποιήσεις ὑφίσταται ὁ λόγος μας καὶ πῶς τὸ λογοτέχνημα διακρίνεται ἀπὸ τίς ἄλλες ὀψεις τοῦ λόγου μας; Πῶς, λόγου χάριν, διαχωρίζουμε τὸν καθημερινὸ λόγο ἀπὸ τὸν ἐπιστημονικὸ λόγο καὶ τὸν λόγο τῆς φιλοσοφίας;
2. Τί, παραπέρα, εἶναι λογοτεχνία καὶ φιλοσοφία καὶ ποιὲς σχέσεις ὑπάρχουν μεταξὺ τους; Τί δηλαδή ἔχουν ὡς κοινὸ καὶ τί διαφοροποιεῖ τὴ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη;
3. Ποιὲς ἀπὸ τίς ἀντιλήψεις μας περὶ τοῦ τί εἶναι ἡ φιλοσοφία προσεγγίζουν περισσότερο τὴν οὐσία τῆς λογοτεχνίας;
5. Ὑπάρχει θεματικὴ καὶ μεθοδολογικὴ συνάφεια μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ λογοτεχνίας;
6. Ἐχει ἡ διασάφηση τῶν προβλημάτων πού ἀναφύονται κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς σχέσης λογοτεχνίας καὶ φιλοσοφίας σημασία γιὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τοῦ λογοτεχνήματος;
7. Ὅ,τι ἀποκαλεῖται «θεωρία τῆς λογοτεχνίας» δὲν εἶναι κυρίως μιά φιλοσοφικὴ προσέγγιση τῆς λογοτεχνίας;
8. Εἶναι ἡ φιλοσοφία τῆς λογοτεχνίας ἀπαραίτητος ὁρος γιὰ τὴ σωστὴ κατανόηση καὶ διδασκαλία τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων;
9. Μήπως ἡ σωστὴ ἐρμηνεία καὶ κατανόηση ἐνός λογοτεχνήματος ἰσοδυναμεῖ μὲ μιά νέα λογοτεχνικὴ δημιουργία ἢ μήπως ὅ,τι διδάσκεται δὲν μᾶς ἐμπλέκει κατ' ἀνάγκην σὲ μιά τέτοια προσπάθεια;
10. Τί εἶναι ἐκεῖνο πού διδάσκεται καὶ τί εἶναι ἐκεῖνο πού δείχνεται σ' ἓνα λογοτέχνημα;

Τὰ πρῶτα πέντε ἐρωτήματα ἀναφέρονται στὴν οὐσία τοῦ θέματος, ἐνῶ τὰ ἄλλα, χωρὶς νὰ χάνουν τὴ γενικότητά τους, ἀποσκοποῦν νὰ ἐξειδικεύσουν τὸ ὑπὸ ἐξέταση πρόβλημα καὶ νὰ τὸ συνάψουν, ὅπως εἶπα, πρὸς τίς ἀπαιτήσεις τῆς διδασκαλίας, πρὸς τὴν κατάστασιν δηλαδή πού ἰδιαίτερα ἀντιμετωπίζει ὁ ἐκπαιδευτικὸς λειτουργὸς τῆς Μέσης Ἐκπαίδευσης⁷.

“Όπως είναι φυσικό, στά έρωτήματα αυτά δέν μπορεί νά δοθεῖ ἔδῳ, λόγω τοῦ περιορισμένου χώρου, ἀπάντηση. Ἄλλά ὅποτεδήποτε καί ὅποιαδήποτε ἀπάντηση κι ἂν δοθεῖ, δέν θά εἶναι ἴσως ἡ τελική. Τελικές φιλοσοφικές ἀπαντήσεις δέν ὑπάρχουν, ἐκτός ἐάν ὑπάρχει *συμφωνία* γιά τίς προϋποθέσεις πάνω στίς ὁποῖες στηρίζεται ἡ φιλοσοφική συζήτηση. Γι’ αὐτό θά προβοῦμε μόνο σέ ὀρισμένες παρατηρήσεις καί νύξεις πού ἴσως διασαφοῦν κάπως τά πράγματα καί καθαρίζουν τόν ὀρίζοντα ἀπό τήν ἀχλύ πού δημιουργοῦν τέτοια προβλήματα.

Ἐπίσης, ὁ λόγος μας, ἀναφερόμενος στά ὄντα καί στίς καταστάσεις καί σχέσεις τῆς κοινωνίας, ὑφίσταται διαφοροποιήσεις. Οἱ διαφοροποιήσεις ἐπιβάλλονται ἀπό τά πράγματα (*ὄντολογική ἀρχή τῆς ποικιλίας*), ἀλλά καί ἀπό τί ἐπιδιώκουν κάθε φορά νά κάνουν ἐκεῖνοι πού χρησιμοποιοῦν τό λόγο. Ἐπειδή δέ εἴμαστε ὄντα πού ὄχι μόνο ἔχουμε ὡς ὄντολογικό γνώρισμα τό λόγο, ἀλλά *πράττουμε μέ τό λόγο*, καί ἐπειδή αὐτό πού μ’ αὐτόν τόν τρόπο πράττουμε σ’ ὀρισμένες περιπτώσεις δέν ἔχει τό αὐτό περιεχόμενο, τό ἴδιο νόημα καί τόν ἴδιο στόχο μέ τό τί κάνουμε σ’ ἄλλες περιπτώσεις, γι’ αὐτό ὁ λόγος μας διαφορίζεται. Ὁ διαφορισμός αὐτός τοῦ λόγου γίνεται μέσα σέ ὀρισμένα πλαίσια, κινεῖται μέσα σέ ὄρια. Τό ἓνα ὄριο κατέχει ἡ ἄκρα λογικότητα πού θεμελιώνεται πάνω στή λειτουργία τῆς ἀρχῆς τῆς μή ἀντίφασης καί τό ἄλλο ὄριο δηλώνεται μέ τή μορφή τοῦ γραμματικοῦ λόγου πού δέν ἔχει κανένα νόημα, ὅπως, π.χ., συμβαίνει μέ τό *φθογγισμό* στήν ποίηση.

Μέσα στά πλαίσια αὐτά ἐκδιπλώνεται τό εὔρος τῆς ἀνθρώπινης λογικότητας καί νοηματικότητας. Λύνοντας, π.χ., μία ἐξίσωση κάνουμε χρήση τοῦ λόγου κατά ὀρισμένο τρόπο μέ τό σκοπό ἴσως νά ἐπιλύσουμε ἓνα πρακτικό πρόβλημα· ἡ χρήση αὐτή τοῦ λόγου εἶναι βέβαια πολύ διαφορετική ἀπό ἐκείνη πού κάνουμε, ὅταν διατάσσουμε κάποιον νά ἐπιτελέσει κάτι ἢ νά πειθαρχήσει σέ κάτι. Ἡ ἐμπλοκή μας *διά τοῦ λόγου* στίς καταστάσεις τοῦ *ποιεῖν* ἢ τοῦ *πράττειν* διαμορφώνει παραπέρα τίς διαδικασίες ἐκεῖνες πού ἔχουν τή δική τους ξεχωριστή ὑπόσταση καί πού ὀδηγοῦν μέ μία ἰδιόρρυθμη λογική (*rationalitas*) σέ ἀποκρυσταλλώσεις τοῦ λόγου.

Ἄλλά δέν εἶναι μόνον ἡ ἀπλή ἐμπλοκή μας μέ τίς πράξεις τοῦ λόγου στά πράγματα καί στίς καταστάσεις τοῦ κόσμου πού ὀδηγεῖ σέ ἀποκρυσταλλώσεις τοῦ λόγου. Ὑπάρχει κάτι τό θεμελιωδέστερο πού διατρέχει τίς διαδικασίες αὐτῆς τῆς μορφῆς, πού πρέπει νά νοηθεῖ ὡς ἡ *a priori* δυνατότητα κάθε λειτουργίας τοῦ λόγου καί πού ἀποτελεῖ τόν πυρήνα τῆς λογικότητάς μας. Ἡ *a priori* αὐτή δυνατότητά μας δηλώνεται μέ ὄ,τι ἀποκαλεῖται «ἀρχή τῆς μή ἀντιφάσεως». Ἡ ἀρχή αὐτή ἀποτελεῖ, ὅπως εἶπαμε, ἀναγκαῖο ὄρο λειτουργίας τοῦ λόγου, ἀλλά λογίζεται ὡς *a priori* δυνατότητα, μέ τήν ἔννοια ὅτι εἶναι μέν κύριο συστατικό τοῦ λόγου, ἀλλά ὡς δυνατότητα πού εἶναι *τείνουμε* ἐνίοτε νά παραβλέπουμε τή λειτουργικότητά της ἢ νά ἀρνούμεθα τήν ὑπόστασή της ἢ καί ἐσκεμμένα νά τήν παραβιάζουμε, γιά νά φανερώσουμε ἴσως τήν ἀναγκαιότητά της καί νά *δείξουμε* κάτι. Ὅμως ἡ συστηματική παραβίαση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς καθιστᾷ ἀδύνατη τήν ἐπικοινωνία, γιατί ἀφανίζει τή λογικότητα, καί κατ’ ἀκολουθίαν τήν πνευματικότητα, καί ἐκμηδενίζει τίς προοπτικές γιά μία γόνιμη διαφοροποίηση τοῦ λόγου μας. Ἄν ὅμως ἡ ἀρχή τῆς μή ἀντιφάσεως ἀποτελεῖ ἀναγκαῖο ὄρο γιά τή λειτουργία τοῦ λόγου μας, ὁ *ἐπαρκῆς ὄρος* μιᾶς τέτοιας λειτουργίας καί ἐκδιπλώσεως τοῦ λόγου δέν μπορεί ποτέ νά καθορισθεῖ ἐκ τῶν προτέρων, ἀλλά ὑπαγορεύεται κάθε φορά ἀπό τά πεδία ἀναφορᾶς τοῦ λόγου καί ἀπό τίς

επιδιώξεις πού θέτει ο άνθρωπος, ως συλλογικότητα καθώς χρησιμοποιεί το λόγο του μέσα σε διάφορα περιβάλλοντα.

Αυτό σημαίνει πώς, αν η αρχή της μη αντιφάσεως αποτελεί τον πυρήνα, το υπόβαθρο της λογικότητάς μας, οι εκφάνσεις της λογικότητάς μας, όπως συνυφαινούνται με τους εκάστοτε σκοπούς πού θέτουμε κατά τό πράττειν, έχουν μεγάλο εύρος. Η διερεύνηση της έννοιας της λογικότητας είναι απαραίτητος όρος για να δοθεί μια συνεπής και έσωτερική έρμηνεία της διαφοροποίησης του ανθρώπινου λόγου. Χρειάζεται να μιλάμε για όψεις της λογικότητάς μας και όχι να διαστέλλουμε, ακολουθώντας τη παλιά διχοτομική τακτική, τό λογικό από τό άλογο, δεχόμενοι άκριτα πώς κάτι είναι είτε λογικό είτε άλογο. Τό είδος και οι διαβαθμίσεις ή οι διαφοροποιήσεις της λογικότητάς μας, πού φαίνονται μέσα στις διάφορες πράξεις του λόγου, δέν συνδέονται αναγκαίως και άμεσα προς την άυστηρή λογικότητα (logicalitas), μολονότι την προϋποθέτουν· θά πρέπει να συνδεθούν περισσότερο προς ό,τι άποκαλούμε «νοηματικότητα του λόγου». Η νοηματικότητα συνυφαινεται με τό τί κάνουμε ή με τό τί θέλουμε να κάνουμε κάθε φορά πού χρησιμοποιούμε τό λόγο μας. Έπειδή δέ ο άνθρωπος δέν μπορεί να σκεφθεί ή να πράξει ά-λογικά (μολονότι μπορεί να σφάλεται και να παραλογίζεται), παρά μόνον για να τονίσει την άξία και να δείξει το εύρος της λογικότητάς του ή της νοηματικότητάς των ένεργειών του, και έπειδή ο σκοπός της ανθρώπινης πράξης δέν είναι ποτέ τελειωτικά προσδιορισμένος ούτε λογικά καθορισμένος εκ των προτέρων, γι' αυτό τό εύρος της νοηματικότητας των πράξεων του λόγου του είναι πάντοτε ρευστό, είναι ένας άνοικτός όρίζοντας, μοιάζει με ένα χαλί πού διαρκώς ύφαινετα, πού δέν βγαίνει ποτέ από τον άργαλειό, αλλά πού, παρ' όλα αυτά, στό τελειωμένο μέρος του, υπάρχουν ήδη ως μορφοποιημένα σχήματα, περισσότερο ή λιγότερο σταθερά, οι άποκρυσταλλώσεις του λόγου.

Οι διασαφήσεις αυτές κρίθηκαν απαραίτητες για να αντιληφθούμε σωστά την πολυπλοκότητα και δυναμικότητα του ανθρώπινου λόγου και άποτελούν τη νέα άφετηρία πού μάς επιτρέπει να μιλήσουμε στή συνέχεια για τις διαφοροποιήσεις και τις μορφές των άποκρυσταλλώσεων του λόγου.

Αναφερόμενοι τώρα στις διαφοροποιήσεις του λόγου νομίζουμε πώς η αντίληψη του L. Wittgenstein για τά παίγνια γλώσσας (Language games, Sprachspiele) είναι μια έννοια κατ' έξοχήν χρήσιμη για τό σκοπό μας, γιατί κυρίως μάς άπαλλάσσει από τον κίνδυνο να υποπέσουμε στό σφάλμα των διχοτομικών κατατάξεων σχετικά με τις διάφορες όψεις του λόγου μας. Με τον όρο αυτό ο άυστριακός φιλόσοφος, εκτός των άλλων, θέλει να δηλώσει τά διαφορετικά πράγματα πού κάνουμε κάθε φορά, χρησιμοποιώντας τό λόγο, και πού έχει σημασία για μάς να τά ξεχωρίζουμε.

Έτσι, π.χ., θά μπορούσαμε να ποϋμε πώς ό,τι επιδιώκουμε να κάνουμε με τό λογοτέχνημα δέν τό κάνουμε με τον έπιστημονικό, τό μαθηματικό, τό φιλοσοφικό λόγο ή με τό λόγο πού χρησιμοποιούμε στην καθημερινή μας έπικοινωνία. Ο σκοπός του λόγου στις περιπτώσεις αυτές, συνυφασμένος διακριτικά με ό,τι άποτελεί τον πυρήνα της λογικότητάς μας, προσδιορίζει και τις διάφορες όψεις πού παίρνει σε κάθε περίπτωση ή λογικότητα και η νοηματικότητα του λόγου. Οι υίοθετούμενες και συναφείς προς τό σκοπό του λόγου διαδικασίες και τεχνικές είναι δυνατόν να οδηγήσουν τελικά σε άποκρυσταλλώσεις του λόγου. Ο λόγος, π.χ., της λογικής,

τῶν μαθηματικῶν, τῆς ἐπιστήμης, ὁ καθημερινός λόγος, ὁ λόγος τῆς φιλοσοφίας, ὁ λόγος τῆς ποίησης, τῆς πεζογραφίας ἀποτελοῦν ὄψεις, στερεές ἢ εὐέλικτες, αὐτῶν τῶν ἀποκρυσταλλώσεων-μορφωμάτων καί συνδέονται ὄχι ἀπλῶς μέ ὅ,τι ὁ Wittgenstein ἀποκαλεῖ «παίγνια γλώσσας», ἀλλά καί μέ τή *μορφή ζωῆς*, ἐντός τῆς ὁποίας τά παίγνια αὐτά ἀποκτοῦν τή λειτουργική τους πληρότητα.

Ἔτσι, π.χ., ἂν δεχθοῦμε πῶς ὅ,τι *κάνουμε* μέ τό λογοτέχνημα δέν τό κάνουμε μέ τό μαθηματικό, τόν ἐπιστημονικό λόγο ἢ μέ τό λόγο πού χρησιμοποιοῦμε κατά τήν καθημερινή ἐπικοινωνία, τότε δέν μένει παρά νά δοῦμε πῶς τό τί κάνουμε σέ κάθε τέτοια περίπτωση ἔχει συνέπειες γιά τή μορφή τοῦ λόγου καί γιά τό εἶδος τῆς γλώσσας μας. Ἄν δηλαδή ὑπάρχει διαφορά μεταξύ τῆς καθημερινῆς ὁμιλίας, τοῦ μαθηματικοῦ λόγου καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, ἂν ἓνα λογοτέχνημα διαφέρει ἀπό μία ἐπιστημονική διατριβή, ἡ διαφορά αὐτή ὑπαγορεύεται ἀπό τούς διαφορετικούς σκοπούς πού τίθενται ἀπό τόν πράττοντα ἄνθρωπο, ἢ καλύτερα ἀπό τήν ἀνθρώπινη κοινότητα μέσα στήν ὁποία ζεῖ καί πράττει ὁ δημιουργός καί τῆς ὁποίας τή μορφή ζωῆς ἔχει γενικά ἀποδεχθεῖ. Γι' αὐτό, μιά καί διαφορετικοί στόχοι δέν συμβαίνει πάντοτε νά θεραπεύονται μέ τό αὐτό ἐργαλεῖο ἢ μέ τήν ἴδια χρήση τοῦ αὐτοῦ ἐργαλείου, ἔπεται πῶς ἡ ὕφή καί ἡ δομή τοῦ λόγου μας διαφοροποιεῖται ἀνάλογα μέ τούς στόχους καί τίς πρακτικές διαδικασίες στίς ὁποῖες ἐμπλέκεται ὁ χρησιμοποιῶν τό λόγο. Ἔτσι, ἡ διαφορά, π.χ., μεταξύ τοῦ μαθηματικοῦ λόγου καί τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου δέν θά ἦταν σωστό νά διατυπωθεῖ ὡς διαφορά κατά τή λογικότητα, γιατί ἡ διαβάθμιση τῆς λογικότητας στήν προκειμένη περίπτωση θά ἦταν κάτι τό ἀδύνατο· τέτοιος διαχωρισμός, τέτοια διαβάθμιση δέν εἶναι λογικά νοητή· γι' αὐτό καί αὐτή γίνεται ὄχι μέ τά κριτήρια τῆς *αὐστηρῆς λογικότητας*, ἀλλά μέ ἐκεῖνα πού ὑποδηλώνονται ἀπό τούς σκοπούς τῆς χρήσεως τοῦ λόγου καί πού διέπονται ἀπό μία ἄλλη μορφή λογικότητας, πού εἶναι κυρίως συνυφασμένη μέ τήν ἀδυνατότητα τοῦ ἀνθρώπου νά σκέπτεται καί νά πράττει ἀ-λογικά. Ἡ λογικότητα τῆς μορφῆς αὐτῆς περιλαμβάνει ὄλο τό φάσμα τοῦ νοηματικοῦ λόγου, ἢ καί ἀκόμη φτάνει μέχρι τά ἔσχατα καί ἐλάχιστα ὄρια χρήσεώς του. Ἡ ἐλαχιστοποίηση τῆς νοηματικῆς χρήσεως τοῦ λόγου, ὅπως συμβαίνει μέ τή σύγχρονη ποίηση, φαίνεται νά δείχνει τά ἀκράϊα καί δυσδιάκριτα σύνορα, ὅπου φτάνει ἡ ἀνθρώπινη ἐπινοητικότητα· τά σύνορα αὐτά φθάνουν μέχρι τοῦ σημείου ἐκείνου ὅπου τά ὄρια καί ἡ πλοκή τῶν ἐνοιῶν - σημασιῶν, πού εἶναι πιά τά σύμβολα στή λογοτεχνία, εἶναι κάτι τό ἐξαιρετικά δυσδιάκριτο ἢ καί τό ἀνύπαρκτο. Τό εὐρύ φάσμα τῆς ἀνθρώπινης λογικότητας ἔχει βέβαια τά ὄριά της. Στή μία ἄκρη μπορεῖ, ὅπως εἶπαμε, νά τοποθετηθεῖ ἡ *αὐστηρά λογικότητα*, ἐνῶ στήν ἄλλη ἡ ἀποσύνδεση τῶν λέξεων, ἢ τῶν γραμματικά σωστῶν προτάσεων, ἀπό κάθε νόημα, ὅπως συμβαίνει μέ τήν ποιητική τεχνοτροπία τοῦ *φθογγισμοῦ* (ἢ *λετρισμοῦ*). Ἄν λοιπόν δεχθοῦμε ὅτι ἀνθρώπινος λόγος εἶναι συνυφασμένος μέ ὄλο τό εὐρύ φάσμα τῆς λογικότητας καί νοηματικότητας καί ὅτι διαφορετικά πράγματα ἐπιδιώκουμε καί πράττουμε, ὅταν χρησιμοποιοῦμε τή μία ἢ τήν ἄλλη μορφή τοῦ λόγου, τότε οἱ κατατάξεις ἢ κατηγοριοποιήσεις τῶν διαφόρων ὄψεων τοῦ λόγου μας μπορεῖ νά εἶναι τόσες ὅσα καί τά κριτήρια πού χρησιμοποιοῦμε γι' αὐτές ἢ ὅσες καί οἱ διαδικασίες πού ἀποδεχόμαστε. Ἐφ' ὅσον ὁμως ὑπάρχουν κοινοί στόχοι καί διαδικασίες καί ἀνάγκες πού θεραπεύονται ἀπό μία ὀρισμένη χρήση τοῦ λόγου ἢ ἀπό ἓνα ὀρισμένο ὕφος τοῦ λόγου, καί ἐφ' ὅσον δέν ὑπάρχει κανέ-

νας λόγος πού νά ὑπαγορεύει τήν μεταβολή ἢ ἐγκατάλειψη τῶν στόχων αὐτῶν, τότε ἡ ὀρισμένη αὐτή χρήση τοῦ λόγου συνιστᾷ μιά μορφή ἀποκρυστάλλωσης τῆς ἀνθρώπινης λογικότητας ἢ μιά μορφή ἐνσάρκωσης, ἔντεχνης ἢ μή, τῆς νοηματικότητας. Οἱ διαφοροποιήσεις τοῦ λόγου ὡς ἀποκρυσταλλώσεις ἔχουν τήν ταυτότητά τους καί τήν ξεχωριστή λειτουργικότητά τους μέσα στό εὐρύ φάσμα τῶν ἀνθρωπίνων δραστηριοτήτων. Γι' αὐτό, ἄν ἐνίοτε συμβαίνει οἱ ἐπιστημονικές ἢ φιλοσοφικές μορφές τοῦ λόγου νά ἔχουν καί λογοτεχνικές ἀξιώσεις, τοῦτο εἶναι φυσικό καί μπορεῖ νά συμβαίνει, μιά καί ὁ διαχωρισμός τῶν ὄψεων τοῦ λόγου δέν ἐπιβάλλεται ἀπό καθαρῶς λογικά κριτήρια. Τό γεγονός ὅμως ὅτι μπορεῖ νά ὑπάρχουν ἐπιστημονικές ἢ φιλοσοφικές μορφές τοῦ λόγου μέ λογοτεχνικές ἀξιώσεις δέν ἀναιρεῖ τή διάκριση πού κάνουμε μεταξύ ἐπιστήμης, φιλοσοφίας καί λογοτεχνίας· ἡ λογοτεχνικότητα τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἢ τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου στήν περίπτωση αὐτή δέν ἀποτελεῖ κύριο καί ἀναγκαῖο συστατικό τῆς δομῆς τους, δέν εἶναι οὐσιῶδες γνώρισμα τῶν μορφῶν αὐτῶν τοῦ λόγου, ἀλλά κατά *συμβεβηκός*. Οἱ διαβαθμίσεις λοιπόν καί οἱ διακρίσεις τῶν διαφόρων ὄψεων τοῦ λόγου δέν ἀποκλείουν τίς συσχετίσεις πού μπορεῖ νά ὑπάρχουν, σέ μικρό ἢ μεγάλο βαθμό, μεταξύ τῶν διαφόρων εἰδῶν τοῦ λόγου. Τό ὅτι ὑπάρχουν τέτοιες δυνατότητες συσχετισμοῦ τῶν διαφόρων ὄψεων τοῦ λόγου εἶναι κάτι πού φαίνεται ἀπό τήν ἀνάλυση πού προηγήθηκε καί ἀκόμα εἶναι κάτι πού καθιστᾷ δυνατή τήν ἐξέταση τῶν σχέσεων φιλοσοφίας καί λογοτεχνίας. Κάθε μία ἀπό τίς δραστηριότητές μας αὐτές ἔχει κάτι τό ἰδιαίτερο πού ἀποτελεῖ τήν οὐσία της, χωρίς νά ἀποκλείεται ἡ περίπτωση τοῦ νά ὑπάρχουν καί περιοχές κοινές, κοινοί τόποι, ὅπου οἱ δραστηριότητες συναντῶνται.

Στό σημεῖο αὐτό ἐπιβάλλεται ἴσως νά ἀναφερθοῦμε παραδειγματικά σέ ὀρισμένες ἀποκρυσταλλώσεις τοῦ λόγου μας καί νά δοῦμε πῶς αὐτές συσχετίζονται μέ τόν καθημερινό λόγο.

* Ἄν μέ τόν καθημερινό λόγο ἐπιδιώκουμε ἀπλῶς νά ἐπικοινωνήσουμε μέ τοὺς ἄλλους μεταδίδοντας τίς σκέψεις μας καί ἐκφράζοντας τά συναισθήματά μας, μέ τό λόγο τῆς τέχνης δέν ἐπιδιώκουμε μόνο αὐτό, ἀλλά θέτουμε καί ἄλλους στόχους. Ἡ ἐπικοινωνία μέσα στή λογοτεχνία ἀποκτᾷ *ἰδιαίτερη μορφή*. Ἡ λογοτεχνία πού ἀρνεῖται τήν ὁποιαδήποτε ἐπικοινωνία θά ἔλεγα ὅτι εἶναι μιά *παρέκβαση* μέσα στό χῶρο τῆς τέχνης, μιά μορφή διαμαρτυρίας ἴσως, ἀλλά δέν ἔχει μέλλον, γιατί δέν ἔχει οὐσία. Ὁ καθημερινός λόγος, ἡ καθημερινή γλῶσσα μπορεῖ ἐνίοτε νά ναι ἔντεχνη (ὅπως εἶναι ἡ κρυστάλλωση τοῦ καθημερινοῦ λόγου πού ὑπάρχει στό δημοτικό τραγούδι), ἀλλά αὐτό δέν συμβαίνει πάντοτε. Ἀκόμη ὁ καθημερινός λόγος στήν οὐσία του εἶναι τέτοιος πού μπορεῖ νά ἐνσαρκώνει, μέ λιγότερη ἢ περισσότερη ἐπιτυχία, ὅλες τίς ὄψεις τῆς ἀνθρώπινης λογικότητας. Εἶναι ὁ λόγος πού εἶναι δεμένος μέ τήν εὐρύτερη κοινότητα καί φανερώνει τήν κοινή πνευματική ἐμπειρία καί ἐνέργεια τοῦ κάθε λαοῦ. Γι' αὐτό ὁ καθημερινός λόγος εἶναι ἡ κοινή μήτρα, ὁ κολυμπήθρα τῆς κάθε μορφῆς λόγου. Τό βάπτισμα ὅμως μέσα στά νάματα τοῦ καθημερινοῦ λόγου ἀποτελεῖ μιά ἰδιαίτερη *πράξη* πού *ὀνοματοθετεῖται* σύμφωνα μέ τίς δραστηριότητες στίς ὁποῖες μπλεκόμαστε καθῶς πράττουμε διά τοῦ λόγου. Οἱ δραστηριότητες αὐτές ἔχουν πάντοτε πολλά τά κοινά μέ τόν καθημερινό λόγο, πού ἀπό τή φύση του εἶναι μεικτή μορφή τοῦ λόγου. Τό ξεχώρισμα ὅμως τῶν ἰδιαιτέρων μορφῶν τοῦ λόγου, ὡς καί ἡ μορφή τῆς διαφοροποίησής τους ἀπό τόν καθημερινό λόγο, συμπύπτει ἀκριβῶς μέ τήν πολιτιστική πρόοδο τῶν λαῶν καί μέ τήν ὑπέρβαση

τῆς μιᾶς καί ἀδιαφοροποίητης χρήσεως τοῦ λόγου. Γι' αὐτό, ἂν μέ τόν καθημερινό λόγο ἔχουμε πολλές δυνατότητες, μέ τήν αὔξησιν τῶν διαφοροποιήσεων τοῦ λόγου οἱ δυνατότητες αὐτές ἀρχίζουν νά περιορίζονται καί παράλληλα προκύπτουν οἱ νέες χρήσεις τοῦ λόγου, τῶν ὁποίων ἡ δυναμικότητα φανερώνεται πάντοτε ἀπό τή λειτουργικότητα τῶν παιγνίων πού παίζονται μέσα σέ μιᾶ ὀρισμένη μορφή ζωῆς. Ἔτσι μέ τόν καθημερινό λόγο ἐπικοινωνοῦμε, ἀλλά μποροῦμε παράλληλα νά ποῦμε πῶς *περιγράφουμε* καί *ἐξηγοῦμε* τόν κόσμο καί προβάλλουμε ἰσχυρισμούς πού διεκδικοῦν τήν ἀλήθεια. Ὅμως ὁ λόγος ἀποκτᾶ κατ' ἐξοχήν τίς περιγραφικές του δυνατότητες καί τή δηλωτικότητά του, τήν *ἀποφαντικότητά του*, μόνο μέ τή μορφή τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου, πού, καθό ἐπιστημονικός, δέν μπορεῖ νά εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπό ἀληθῆς ἢ ψευδῆς. Ἀλλά καί ὁ μαθηματικός λόγος καί ὁ λόγος τῆς Λογικῆς συνάπτονται πρός τήν ἀλήθεια· ὁμοίως ἡ ἔννοια τῆς ἀλήθειας στίς περιπτώσεις αὐτές εἶναι ἀπλῶς τυπική, γιατί τόσο ὁ μαθηματικός ὅσο καί ὁ λόγος τῆς Λογικῆς δέν ἔχουν τό γνώρισμα τῆς περιγραφικότητας καί τῆς ἀναφορᾶς στά γεγονότα.

Ὁ φιλοσοφικός λόγος ἔχει πολλά κοινά σημεῖα μέ τόν καθημερινό λόγο καί προβάλλει κι αὐτός ἰσχυρισμούς πού διεκδικοῦν μερίδιο στήν ἀλήθεια. Ἡ κύρια ὁμοίως μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου δέν εἶναι ἡ δηλωτική, μιᾶ καί ἡ δηλωτικότητα εἶναι τό *ἴδιον* τοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου. Κατ' ἀκολουθίαν καί ἡ ἀλήθεια τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου δέν εἶναι ἡ ἴδια μέ τήν ἀλήθεια τῶν μαθηματικῶν καί τῆς ἐπιστήμης. Ἡ κύρια μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου εἶναι, θά ἔλεγα, ἡ *διαλεκτική* μορφή, μέ τήν ἀρχική σημασία τοῦ ὄρου. Εἶναι διαλεκτική μέ τήν ἔννοια ὅτι μπορεῖ νά χρησιμοποιεῖ τίς ἄλλες ὄψεις καί ἀποκρυσταλλώσεις τοῦ λόγου κατά τό διάλογο καί μέ τήν ἔννοια ὅτι ὁ διάλογος, ὡς λόγος καί ἀντίλογος, στηρίζεται στήν ἀντιπαράθεση ἀπόψεων πού δέν μποροῦν παρά νά διαφέρουν. Ποιές τελικά ἀπό τίς διαφέρουσες ἀπόψεις μπορεῖ νά ἐπικρατοῦν εἶναι κάτι πού ἐξαρτᾶται ἀπό τήν ἰσχύ τῶν ἐπιχειρημάτων πού προβάλλονται.

Ὁ φιλοσοφικός λόγος ἔχει τή δική του ἀλήθεια, πού, χωρίς νά διαφοροποιεῖται ριζικά ἀπό τήν κοινή ἀντίληψη γιά τήν ἀλήθεια, δέν εἶναι ἀλήθεια πού ἀναφέρεται σέ γεγονότα, ὅπως συμβαίνει μέ τόν ἐπιστημονικό λόγο. Βεβαίως ἐντός τῆς ἐπικρατείας τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου μποροῦμε νά διακρίνουμε διάφορες ὄψεις πού συνδέουν τό φιλοσοφικό λόγο τόσο πρός τόν τυποκρατικό λόγο τῶν μαθηματικῶν ὅσο καί πρός τή ρευστότητα τοῦ καθημερινοῦ λόγου. Τό γεγονός αὐτό, συναπτόμενο μέ τόν διαρκῆ προβληματισμό, μέ τό ἐπιχειρηματολογεῖν καί τήν ἀντιπαράθεση τῶν ἀπόψεων πού ἔρχονται σέ διάλογο, μέ τή φιλοσοφική ἔνταση, μέ τή διαλεκτική ἀντιμαχία, δίνει στό φιλοσοφικό λόγο τήν ἰδιοσυστασία του. Ἡ μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου δέν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἀποτετελεσμένη, ὡς μία δηλαδή τελική *ἀποκρυστάλλωση* τοῦ λόγου, γιατί ὁ φιλοσοφικός λόγος εἶναι ὁ μόνος λόγος πού ρωτᾶει ὄχι μόνο γιά τήν ὕφῃ τῶν ἄλλων μορφῶν τοῦ λόγου, ἀλλά θέτει ὑπό ἐξέταση τόν ἴδιο τόν ἑαυτό του· ρωτᾶει γιά τήν ἴδια του τήν ὕπαρξη. Ἀπό αὐτό συνάγεται πῶς μποροῦμε νά ἔχουμε διάφορες ἀντιλήψεις γιά τήν οὐσία τοῦ φιλοσοφικοῦ λόγου καί γιά τό τί εἶναι καί τί δέν εἶναι φιλοσοφία. Κι' ἂν τό *παίγνιο τοῦ φιλοσοφεῖν* ἀποτελεῖ μιᾶ δραστηριότητα, στήν ὁποία ἐμπλέκονται οἱ ἄνθρωποι, καθῶς πράττουν διά τοῦ λόγου, ἡ δραστηριότητα αὐτή, περισσότερο ἴσως ἀπό τίς ἄλλες, εἶναι πολύμορφη καί θεμελιώνει τήν ὑπόστασή της ἀπό τό γεγονός ὅτι κατά τό φιλοσο-

φείν ὁ ἄνθρωπος σκέπτεται γιὰ τίς ἄλλες δραστηριότητες, προσδιορίζει τίς σχέσεις του μέ αὐτές καί εἶναι πάντοτε ἔτοιμος νά δώσει λόγο γιὰ τόν κάθε προβαλλόμενο δικό του ἰσχυρισμό. Οἱ ἀπόψεις αὐτές γιὰ τό τί εἶναι φιλοσοφία φανερώνουν μιά εὐρεΐα ἀντίληψη γιὰ τήν ὑφή καί τό ἔργο τῆς φιλοσοφίας. Γιατί πρέπει νά ποῦμε πώς, ἀφοῦ ἡ φιλοσοφία ἐρωτᾷ γιὰ τό εἶναι της, καί ἀφοῦ διαφορετικές, ἀνάλογα μέ τήν προοπτική ὑπό τήν ὁποία ὑποβάλλεται τό ἐρώτημα, ἀπαντήσεις μποροῦν νά δοθοῦν σ' αὐτό, οἱ περιοριστικές γιὰ τήν ὑφή καί τό ἔργο τῆς φιλοσοφίας ἀντιλήψεις δέν εἶναι δυνατόν νά ἀποκλεισθοῦν. Ἔτσι ἡ θετικιστική ἀντίληψη γιὰ τή φιλοσοφία προσεγγίζει ἢ καί ἀφομοιώνει τό φιλοσοφικό λόγο μέ τόν ἐπιστημονικό. Τό γεγονός αὐτό ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί στήν περίπτωση αὐτή οἱ σχέσεις μεταξύ φιλοσοφίας καί λογοτεχνίας εἶναι ἀνύπαρκτες, ἀφοῦ ἡ λογοτεχνία διαχωρίζεται σαφῶς ἀπό τόν ἐπιστημονικό λόγο, τό λόγο τῶν μαθηματικῶν καί τῆς λογικῆς.

Τί εἶναι λοιπόν λογοτεχνία¹⁰ καί ποιό εἶναι τό ἰδιαίτερο γνώρισμα τοῦ ἔντεχνου λόγου; Ἄν ὁ ἔντεχνος λόγος εἶναι μιά ξεχωριστή δραστηριότητά μας, ἕνα δυναμικό παίγνιο τῆς γλώσσας μας πού πρέπει νά διακριθεῖ ἀπό τόν καθημερινό λόγο, τόν ἐπιστημονικό λόγο, τό λόγο τῶν μαθηματικῶν καί τῆς λογικῆς κ.λ.π., τότε ποιό εἶναι τό ξεχωριστό γνώρισμά του; Ὅπως εἶναι εὐλόγο, ἡ ἀπάντηση στό ἐρώτημα αὐτό δέν εἶναι εὐκόλη. Θά ποῦμε ὅμως ἔντελῶς ἀφοριστικά, ἀλλ' ἴσως ὄχι λιγότερο σωστά, ὅτι τό σύνολο τῶν δραστηριοτήτων τοῦ λόγου μας πού συγκροτοῦν τή λογοτεχνία κατορθώνουν μέ μιά ἰδιάζουσα χρήση τοῦ λόγου, μέ αἰσθητικά μορφώματα, νά δημιουργήσουν στόν ἄνθρωπο τήν αἰσθητική ἀπόλαυση καί παράλληλα νά προωθήσουν διάφορους, κοινωνικῆς ἴσως ὑφῆς, σκοπούς. Ἡ αἰσθητική μορφή καί ἡ μέ ἰδιάζοντα τρόπο ἐξυπηρετούμενη κοινωνική χρησιμότητα εἶναι ξεχωριστά γνώρισμα τοῦ ἔντεχνου λόγου, πού διαφοροποιεῖται κατά τό ὕφος καί τήν ὄλη πλοκή του ἀπό τόν καθημερινό ἢ ὁποιοδήποτε ἄλλο λόγο· γι' αὐτό καλεῖται ἔντεχνος. Κι ἂν συμβαίνει ἐνίοτε τά ἄλλα εἶδη τοῦ λόγου νά εἶναι ἔντεχνα, ὅπως, π.χ., συμβαίνει μέ τή φιλοσοφία (φιλοσοφική ποίηση, λογοτεχνική μορφή τῶν πλατωνικῶν διαλόγων), αὐτό εἶναι κάτι πού δέν περιορίζει τήν οὐσία του, ἀφοῦ τά ἄλλα εἶδη ἔχουν τή λογοτεχνικότητα μόνο ὡς δευτερεῦον γνώρισμα, ἐνῶ τό κύριο γνώρισμα τοῦ ἔντεχνου λόγου εἶναι ἡ αἰσθητική του μορφή καί ἡ προβολή τῶν ὁποιοδήποτε ἰδεῶν μέ ἔντελῶς ἰδιαίτερο γιὰ κάθε εἶδος τοῦ ἔντεχνου λόγου τρόπο. Ὁ τρόπος αὐτός βέβαια δέν μπορεῖ νά καθορισθεῖ οὔτε φυσικά μποροῦν νά περιγραφοῦν καί νά δοθοῦν οἱ κανόνες πού τόν διέπουν· ὁ τρόπος προβολῆς τῶν ἰδεῶν καί ἡ δημιουργία αἰσθητικῶν μορφῶν, πού δέν εἶναι δύο ξεχωριστά πράγματα, συνδέεται στενά μέ ὅ,τι ἀποτελεῖ τήν οὐσία τῆς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας. Τό ποιά μορφή παίρνει ὁ λόγος μέσα στή λογοτεχνία, τό ποιά γλώσσα χρησιμοποιεῖται μέσα σέ κάθε ξεχωριστό εἶδος τοῦ ἔντεχνου λόγου εἶναι κάτι πού ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη μελέτη. Ἡ γλώσσα τῆς ποίησης εἶναι διαφορετική ἀπό ἐκείνη τῆς πεζογραφίας ἢ τοῦ θεάτρου. Ὅμως σ' ὄλες αὐτές τίς δραστηριότητες ὁ δημιουργός δέν διακατέχεται ποτέ ἀπό τήν τάση ἀποφυγῆς τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης γλώσσας καί προτίμησης αὐτῆς ἢ ἐκείνης. Γι' αὐτό καί οἱ διακρίσεις πού κάναμε ἐδῶ, ὁ ξεχωρισμός τῶν διαφόρων εἰδῶν γλώσσας, ἔχει γιὰ τό λογοτέχνη μικρή σημασία. Ἡ καλλιτεχνική δημιουργία δέν ὑπαγορεύεται ἔξωθεν, χωρίς αὐτό νά σημαίνει ὅτι εἶναι κάποια ἀπόλυτη μορφή αὐθαιρεσίας. Χαρακτηρίζεται ἀπό τή λογικότητα ἐκείνη πού ἐκφράζεται μέ τήν

πρόταση πού λέγει ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να πράξει ή να σκεφθεί α-λογικά ή ξέχωρα από τη νοηματικότητα. "Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε οι παλιές διαιρέσεις ή διχοτομήσεις μεταξύ συναισθήματος και διανοίας, μεταξύ συγκινησιακής γλώσσας και γλώσσας της λογικής και άλογης σκέψης, μεταξύ νοηματικής και άνοητου γλώσσας είναι έντελως ξεπερασμένες.

"Αν λοιπόν υπάρχουν σχέσεις μεταξύ φιλοσοφίας και λογοτεχνίας, αυτές θα πρέπει να αναζητηθούν πέρα από τις διχοτομικές αυτές συνταγές, και πέρα από το γεγονός ότι όρισμένοι φιλόσοφοι είναι λογοτέχνες ή ότι μερικοί λογοτέχνες χρησιμοποιούν φιλοσοφικές ιδέες. "Αν οι σχέσεις μεταξύ φιλοσοφίας και λογοτεχνίας περιορίζονται μόνο στο γεγονός αυτό, τότε θα έλεγα ότι είναι απλώς εξωτερικές. Τό ότι τώρα μπορούμε να φιλοσοφήσουμε για τη λογοτεχνία είναι μία άλλη μορφή σχέσεως πού δεν μάς δίνει περισσότερα δικαιώματα για να συσχετίσουμε τη λογοτεχνία με τη φιλοσοφία από εκείνα πού θα είχαμε μιλώντας για φιλοσοφία της έπιστήμης, της πολιτείας, της γλώσσας κ.τ.λ.

Ο Πλάτων, στον οποίο είναι στενά ένωμένες ή φιλοσοφία και ή λογοτεχνία, είναι εκείνος πού μόχθησε να ξεχωρίσει τό λογοτέχνη από τό φιλόσοφο. "Αν αντιπαρτάσσει τό διαλεκτικό φιλόσοφο έναντι στον ποιητή, είναι γιατί νοιώθει, ίσως περισσότερο από όποιονδήποτε άλλο, τά κοινά πού υπάρχουν μεταξύ φιλοσοφίας και ποιήσεως. Αρχικά ή επικράτεια τών Γραμμάτων ήταν έναια. Ο λόγος, είτε ως όμιλία είτε ως συλλογή, είτε ως έντεχνος, είτε ως έπιχείρημα, είτε ως μήτρα τών όντων, δηλαδή ως Λόγος, ήταν κοινός. Ο Πλάτων κατάλαβε τό πόσο σημαντικό αλλά και τό πόσο επικίνδυνο είναι για τό ανθρώπινο πνεύμα αυτή ή στενή συνάφεια.

Μπορούμε όμως να πούμε πώς, παρά τήν προσπάθεια του Πλάτωνα για τη διάκριση της φιλοσοφίας από τήν ποίηση, έν τούτοις, πολλά τά κοινά υπάρχουν ακόμη μεταξύ λογοτεχνίας και φιλοσοφίας. Τά προβλήματα, τά θέματα του φιλοσόφου και του λογοτέχνη μπορεί να είναι κοινά: Είναι ο άνθρωπος και ή μοίρα του, ή τύχη, ή φύση, ή βούληση, ή έλευθερία, ή γνώση, ή άγνοια, ή αλήθεια, τό ψεύδος, ο έρωτας, ή άγάπη, ή ζωή, ο θάνατος, οι διάφορες μορφές πολιτικών και ήθικων συγκρούσεων μέσα στην κοινωνία κ.τ.λ. Για όλα αυτά τά θέματα και προβλήματα ο λογοτέχνης και ο φιλόσοφος έχουν κάτι να πουν. Τό σημαντικό είναι πώς ο καθένας τό λέει με τό δικό του τρόπο, με τη δική του χρήση της γλώσσας και με τήν προσιδιάζουσα σ' αυτή λογικότητα ή νοηματικότητα. Ίδιαίτερη δηλαδή σημασία έχει να αντιληφθούμε τό πώς εισάγονται οι ιδέες στη λογοτεχνία και τό πώς στη φιλοσοφία και όχι απλώς ότι οι ιδέες αυτές μπορεί να είναι κοινές ή συμβαίνει να είναι κοινές. Στο προκείμενο σημείο υπάρχει ή διαφορά μεταξύ λογοτεχνίας και φιλοσοφίας. Η διαφορά αυτή δεν συνίσταται στο ότι ή μοντέρνα, π.χ., ποίηση, για να περιοριστώ σε μία κτυπητή περίπτωση, χρησιμοποιεί έτσι τη γλώσσα πού δεν υπάρχει κανένα νόημα στις ποιητικές εκφράσεις, ένω ο λόγος της φιλοσοφίας είναι όπωσδήποτε νοηματικός, αλλά στο ότι ή μορφή της νοηματικότητας του λόγου της σύγχρονης ποίησης απέχει πολύ, και μπορεί να διαφοροποιηθεί σε μεγάλο βαθμό, από τό είδος της λογικότητας και νοηματικότητας πού υπάρχει στο φιλοσοφικό λόγο. Όμως μπορούμε να πούμε πώς, πέρα από τη διαφορά στον τρόπο εισαγωγής και έπεξεργασίας τών ιδεών και τών θεμάτων, υπάρχει κάτι άλλο πού φέρνει κοντά τό φιλόσοφο και τό λογοτέχνη. Αυτό τό κάτι συνάπτεται όχι τόσο με τόν τεχνικό τρόπο πού ντύ-

νονται και παρουσιάζονται οι ιδέες και τα θέματα, όχι με τό πόσο αποκλίνει ο ποιητής από (ή συγκλίνει ο φιλόσοφος με) τις απαιτήσεις της καθημερινής γλώσσας, όσο με τό πώς επιτυγχάνουν ο καλλιτέχνης και ο φιλόσοφος εκείνο που αποτελεί τήν ουσία του έργου τους, τόν πυρήνα κάθε δημιουργίας. Τό γενικό αυτό επίτευγμα είναι βέβαια μεθοδολογικής ύψης, αλλά δέν ανήκει στό είδος εκείνων τών μεθόδων που μαθαίνονται και μπορούν νά χρησιμοποιηθοῦν εύκολα από τόν όποιονδήποτε. Θα μπορούσαμε νά αναφέρουμε «δύο βασικά μεθοδολογικά σημεία που τοποθετούν τή φιλοσοφία και τή λογοτεχνία κάτω από τό ίδιο καθεστώς»¹¹. Τά σημεία αυτά έχουν σχέση με τό γεγονός ότι τόσο ο φιλόσοφος όσο και ο λογοτέχνης φαίνεται νά αποδέχονται ως όρθή τή θέση, ή νά τήν επιβεβαιώνουν με τό έργο τους, πώς δέν υπάρχει πρόοδος χωρίς αντίθετα και πώς ή ιερότητα τών επί μέρους λεπτομερειακών όντων δέν πρέπει διόλου νά παραβιάζεται ούτε νά παραβλέπεται.

Η πρώτη θέση λειτουργεί ως μορφή διαλεκτικής αντιπαράθεσης, ως κατ' αντιδικίαν παρουσίαση απόψεων και προβολή ιδεών, και έχει ως αποτέλεσμα τό φανέρωμα της αλήθειας σχετικά με τά θέματα που συζητούνται ή που προβάλλονται. Οι απόψεις που προβάλλονται είτε ως διάφορες είτε ως ενάντιες αποτελούν ίσως μόνες τους μισές αλήθειες, που όμως σε μία συνθετική, στερεοσκοπική θεώρηση, μάς φανερώνουν τήν αληθινή πραγματικότητα. Η αρχή αυτή, που δείχνει ότι ή ανθρώπινη διάνοια προχωρεί σε διαλεκτικά μονοπάτια, ενισχύεται στη φιλοσοφία με τήν παράθεση τών αντιθέτων απόψεων ή με τήν κατ' αντιμωλίαν παράταξη τών επιχειρημάτων. Η μορφή αυτή του φιλοσοφείν αποτελεί, κατά τήν αντίληψή μου, τήν καρδιά της φιλοσοφίας. Στη λογοτεχνία ή αρχή αυτή λειτουργεί παραπλήσια είτε με τή μορφή της σύγκρουσης μεταξύ τών προσώπων τών λογοτεχνικών έργων, που είναι κυρίως σύγκρουση ιδεών που έχουν λάβει σάρκα στα πρόσωπα τών έργων, είτε ως απόψεις που εκφράζονται με σύμβολα τέτοιας μορφής που μπορούν νά θεωρηθοῦν αντιθετικά ή και συμπληρωματικά.

Η δεύτερη αρχή, που τονίζει τήν αξία που έχουν τά επί μέρους πράγματα, οι ιδιαιτερότητες τών όντων, οι επί μέρους περιπτώσεις για τήν προβολή μιᾶς άποψης, ισχύει τόσο στη λογοτεχνία όσο και στη φιλοσοφία. Και μολονότι τά λογοτεχνικά έργα φαίνεται ότι ενσαρκώνουν περισσότερο τήν αρχή αυτή, εν τούτοις κάθε λογοτέχνημα, όπως, π.χ., συμβαίνει με τήν ποίηση¹², είναι από μία άποψη κάτι τό γενικό, του όποιου όμως ή αλήθεια επιβεβαιώνεται από τά επί μέρους παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο λογοτέχνης. Τό φιλοσόφημα είναι ίσως κάτι τό πιο φανερά γενικό· αλλά μία γενική άποψη που προβάλλεται με τό φιλοσόφημα μπορεί ένίοτε νά στηριχθεί από μερικότερες αλήθειες, από παραδείγματα που χρησιμεύουν ως υπομνήματα κατά τή διαλεκτική πορεία του φιλοσοφείν. Όταν ο φιλόσοφος διατυπώνει ένα γενικό έρώτημα και επιδιώκει νά δώσει σ' αυτό μία απάντηση, τότε δέν πρέπει νά ξεχνάει ότι κάθε σύλληψη του γενικού μπορεί νά γίνεται με τήν κατανόηση του επί μέρους. Αν μάλιστα παραδειγματιστοῦμε από τήν τακτική του L. Wittgenstein, τότε κάθε γενικό φιλοσοφικό έρώτημα, για νά κατανοηθεί, και ίσως για νά παύσει νά προβάλλεται, χρειάζεται νά εξιδεικευθεί, νά συγκεκριμενοποιηθεί. Η διαλεκτική αντιπαράθεση τών επί μέρους απόψεων, που συνδέονται με τό έρώτημα που τίθεται για διασάφηση, ή αντιθετική θεώρηση τών διαφόρων προβαλλομένων αντιλήψεων και, παραπέρα, ή σύλληψη του όλου μέσα από τή διαλεκτική αυτή αντιμαχία αποτε-

λει, αν όχι τή μόνη, πάντως τήν πιό σπουδαία μέθοδο του φιλοσοφεῖν.

Αν οί αρχές αυτές, ως τά δύο βασικά σημεία ένότητας τῆς φιλοσοφίας καί τῆς λογοτεχνίας, γίνουν ἀποδεκτές, ἔπεται ὅτι ἡ φιλοσοφία, διαφοροποιημένη ριζικά ἀπό τήν ἐπιστήμη, πλησιάζει περισσότερο πρὸς τή λογοτεχνία. Καί ὅπως ἡ λογοτεχνία ἔτσι καί ἡ φιλοσοφία μέ τή χρήση του λόγου πού κάνουν μᾶς ὑποχρεώνουν νά ἀνακαλύψουμε ὄψεις γιά τήν πραγματικότητα πού μᾶς ἦσαν μέν οἰκειές, ἀλλά πού ἔχουν ξεχασθεῖ καί πού χρειάζονται νά ντυθοῦν μέ νέα ἐνδύματα γιά νά ἔρθουν στή θύμησή μας. Τό θέμα λοιπόν τῶν σχέσεων φιλοσοφίας καί λογοτεχνίας, φιλοσοφικοῦ καί ἔντεχνου λόγου, παραμένει ἀνοιχτό καί ἡ παραπέρα διερεύνησή του θά ἦταν κάτι τό δυνατόν μόνον, ἂν συσχετισθοῦν οἱ διάφορες ὄψεις του φιλοσοφεῖν πρὸς τήν οὐσία ἐνός ἐκάστου τῶν εἰδῶν του ἔντεχνου λόγου.

Αν τώρα στή λογοτεχνία γίνεται μιά ἰδιάζουσα χρήση του λόγου, πού συνήθως διαφορίζεται ἀνάλογα μέ τά λογοτεχνικά εἶδη, ἂν μεταξύ φιλοσοφίας καί λογοτεχνίας ὑπάρχουν σχέσεις σάν αυτές πού ἀναφέραμε, κι ἂν μιά φιλοσοφία τῆς λογοτεχνίας εἶναι πάντοτε κάτι τό εὐκταῖο, τότε ὀρισμένες παρατηρήσεις γιά τό τί διδάσκεται καί τί δέν διδάσκεται ἀπό τά λογοτεχνικά ἔργα θά εἶχαν ἴσως κάποια χρησιμότητα¹³. Θεωρητικά, ἐφ' ὅσον ὁ λόγος τῆς λογοτεχνίας εἶναι νοηματικός, καί ἐφ' ὅσον ὅ,τι εἶναι νοηματικό διδάσκεται ἔπεται πῶς ὅ,τι ἔχει νόημα μέσα σ' ἕνα ἔργο μπορεῖ νά διδαχθεῖ. Τό πῶς μπορεῖ νά διδαχθεῖ εἶναι τό μεγάλο πρόβλημα, καί εἶναι κάτι γιά τό ὅποιο κανένας κανόνας δέν μπορεῖ νά διατυπωθεῖ προκαταβολικά ὡς ὁ μόνος ὀρθός. Ἄν ὅμως ὁ ἔντεχνος λόγος εἶναι μή νοηματικός ἢ εἶναι ἐλάχιστα νοηματικός (ὅπως συμβαίνει, ἂν καί σπάνια, στήν ποίηση), τότε φυσικά δέν μπορεῖ νά διδαχθεῖ ἢ νά διδαχθεῖ ἐπαρκῶς. Κάθε λογοτέχνημα ὅμως χαρακτηρίζεται ὄχι μόνο ἀπό τή νοηματικότητα ἢ τή μή νοηματικότητα, ἀλλά καί ἀπό ἄλλα στοιχεῖα, ὅπως, π.χ., εἶναι ἡ μορφή του ἔργου, ὁ ρυθμός, ἡ ἐντελῶς ἰδιόρρυθμη, ἀλλά μέ σημασία, χρήση του λόγου, οἱ παρηχήσεις κ.τ.λ. Τά στοιχεῖα αὐτά δέν μπορεῖ νά μεταδοθοῦν γνωστικά, δέν ἀποτελοῦν κάτι πού ἡ συγκεκριμένη λειτουργία τους μπορεῖ στήν οὐσία της νά περιγραφεῖ. Μποροῦν ὅμως νά *δειχθοῦν*, καί ὁ ἀναγνώστης, ἀνάλογα μέ τήν εὐαισθησία του, μπορεῖ νά ἐκτιμήσει τή λειτουργικότητά τους. Ἀπλῶς ὁ διδάσκων κάνει νύξεις καί δέν προσπαθεῖ νά ἐξηγήσει τίποτα. Ὅ,τι μεταδίδεται διά τῆς διδασκαλίας εἶναι τό γνωστικό περιεχόμενο, οἱ ἰδέες πού προβάλλονται μέσα σ' ἕνα λογοτέχνημα, ὄχι ὅμως κι' ὁ *τρόπος* μέ τόν ὅποιο ἐκφράζεται τό ὀποιοδήποτε νόημα. Ὁ τρόπος αὐτός σίγουρα εἶναι κάτι πού δείχνεται. Θά ἔλεγα παραπέρα ὅτι ὁ λόγος, π.χ., τῆς ποίησης εἶναι κατ' ἐξοχήν *δεικτικός*, μέ τήν ἔννοια ὅτι οἱ διάφορες εἰκόνες, μεταφορές, ἀναλογίες κλπ. κατανοοῦνται καλύτερα μέ τό *δεικνύειν* καί ὄχι μέ τό ἀναλύειν καί περιγράφειν, μολονότι, ἡ δυνατότητα περιγραφῆς ὑφίσταται πάντοτε. Πολλές φορές μάλιστα ἡ κύρια σημασία, τό νόημα, ἡ κύρια ἀτμόσφαιρα, ἐνός ποιήματος εἶναι δυνατόν μόνον νά *δειχθεῖ* ἀπό τή συνολική ἀνάγνωση του ποιήματος καί ὄχι νά μεταδοθεῖ διδακτικά, δηλαδή διά τῆς χρήσεως περιγραφικῆς μορφῆς λόγου ἀπό τόν διδάσκοντα. Ἡ ὀποιαδήποτε ἐξήγηση στήν περίπτωση αὐτή εἶναι ἀντίθετη πρὸς τήν οὐσία του συγκεκριμένου ποιήματος καί ἰσοδυναμεῖ μέ διαστρέβλωσή του. Γι' αὐτό, μολονότι ὁ εἰκονικός λόγος τῆς ποίησης μπορεῖ θεωρητικά νά διδαχθεῖ, ἐπειδή ὅ,τι εἰκονίζεται λέγεται, καί κατ' ἀκολουθίαν διδάσκεται, ἐν τούτοις, ἐπειδή ὁ λόγος τῆς διδασκαλίας δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι μιά μορφή περιγραφικοῦ,

ἄτεχνου λόγου, πού προσεγγίζει τόν καθημερινό λόγο, ἡ διδασκαλική, γνωστική-ἐξηγητική ἐπέμβαση πρέπει νά ἀποφεύγεται, γιατί, στήν προκειμένη περίπτωση, ἡ προηγμένη μορφή διδασκαλίας πού προσεγγίζει τή *δείξη* ἐπιτάσσει νά σωπαίνουμε.

Γι' αὐτό σ' ἓνα γενικό ἐρώτημα, ὅπως τά ἐρωτήματα «Διδάσκεται ἡ λογοτεχνία καί πῶς διδάσκεται;» ἢ «Διδάσκεται ἡ ποίηση καί πῶς διδάσκεται;» κλπ. δέν μποροῦμε νά δώσουμε ἀπάντηση, ἐκτός ἀπό ἐκείνη πού συμφωνεῖ μέ τίς γνωσιολογικές προϋποθέσεις τῆς διδασκαλίας. Ὅποιαδήποτε ἄλλη ἀπάντηση θά χρειαζόταν εἰδική ἀναφορά στό συγκεκριμένο λογοτέχνημα¹⁴. Ὄταν τό διδασκόμενο ἀντικείμενο προσδιορισθεῖ, τότε μποροῦμε, μετά τή συνολική του ἀνάγνωση, νά προχωρήσουμε καί νά ἐπισημάνουμε ποιά εἶναι τά στοιχεῖα ἐκεῖνα πού χρειάζονται ἐπεξεργασία, ἀνάλυση καί ἐρμηνεία, καί τί εἶναι ἐκεῖνο πού πρέπει νά δείχνεται ἢ γιά τό ὁποῖο πρέπει νά σωπαίνουμε.

Ἄν ὁ δάσκαλος τῆς λογοτεχνίας ἔχει ἰκανή φιλοσοφική παιδεία καί ἄν, παραπέρα, εἶναι ὀπλισμένος μέ ὅλα τά ἐφόδια πού χρειάζονται γιά τήν ἐρμηνευτική προσέγγιση οἰουδήποτε δημιουργήματος (π.χ. γνώση τοῦ ὕλικου, συνολική ἐκτίμηση τοῦ ἔργου τοῦ δημιουργοῦ, σύνδεση τοῦ ποιητικοῦ μέ τήν ποιητική παράδοση, συσχέτισή του μέ κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο ζεῖ κ.τ.λ.), τότε, ἄν ξεχωρίσει σωστά ἐκεῖνο πού *διδάσκεται* ἀπό ἐκεῖνο πού *δείχνεται*, θά πρέπει νά προσπαθήσει νά βρεῖ τό πιό κατάλληλο τρόπο γιά νά μεταδώσει ὅ,τι διδάσκεται στό μαθητή· κι αὐτό βέβαια πρέπει νά τό πράξει κάτω ἀπό συγκεκριμένες συνθήκες ἐπικοινωνίας μεταξύ διδάσκοντος καί διδασκόμενων. Αὐτός εἶναι ἴσως ὁ λόγος πού ἡ λογοτεχνία εἶναι ἀπό τά πιό δύσκολα ἀντικείμενα διδασκαλίας στή Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση. Ἡ δυσκολία αὐτή γίνεται φυσικά μεγαλύτερη, ὅταν οἱ ἰδέες πού *μποροῦν* νά κατανοηθοῦν καί πού πάντοτε ὑπάρχουν στά μεγάλα λογοτεχνικά ἔργα (ὅπως, π.χ., συμβαίνει στήν ποίηση) εἶναι φιλοσοφικές, δηλαδή πολυδύναμες καί πολύσημες, ἐνῶ ὁ ἐρμηνευτής δέν διαθέτει τέτοιο ὀπλισμό. Αὐτός εἶναι ἓνας ἀκόμη λόγος πού φέρνει κοντά τή φιλοσοφία καί τή λογοτεχνία καί καθιστᾷ τήν ἀνάγκη προσδιορισμοῦ τῶν εἰδικότερων σχέσεών τους ἐπιτακτική.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Γ. Σεφέρη - Κ. Τσάτσου, *Ἐνας διάλογος γιά τήν ποίηση*, ἐπιμ. Λ. Κούσουλα, Νέα Ἑλληνική Βιβλιοθήκη, ἀνατύπωση, Ἀθήνα 1979. Ὁ διάλογος ἄρχισε τό 1938 καί τελείωσε τό 1939, ἢ ἀργότερα (1944), ἄν περιληφθεῖ στό διάλογο καί ἡ ἐπιστολή τοῦ Κ. Τσάτσου στόν Ὁδ. Ἐλύτη (1944) καί ἡ ἀπάντηση τοῦ Ὁ. Ἐλύτη στόν Κ. Τσάτσο «Νόημα καί ἀλληλουχία στή νέα μας ποίηση» (βλέπε καί *Ἀνοικτά χαρτιά*, Ἴκαρος, 1982, σ. 348-356. Γιά τήν ἀποτίμηση τοῦ διαλόγου αὐτοῦ βλ. τίς σελ. 201-205. Τό γεγονός ὅτι ἡ συζήτηση γιά τήν ποίηση συνεχίζεται ἔστω καί μέ τή μορφή τοῦ μονόλογου, μέ τά δημοσιεύματα τοῦ Γ. Σεφέρη (*Ποιήματα*, Ἴκαρος 1977, σελ. 299 καί *Δοκιμές*, Ἴκαρος 1974, σελ. 105-160) καί τοῦ Ὁ. Ἐλύτη (*Ἀνοικτά χαρτιά*, Ἴκαρος 1982) δέν μεταβάλλει τά πράγματα, γιατί κι αὐτοί κινοῦνται μέσα στήν ἴδια πορεία πού εἶχαν χαράξει ἐνωρίς.
2. Βλ. Κ. Τσάτσου, *Θεωρία τῆς τέχνης*, Ἀθήνα 1978, σελ. 82-90.
3. Ἐ.ἀ., σελ. 82, 85, 91.
4. Ἐννοῶ κυρίως τόν Γ. Σεφέρη καί τόν Ὁδ. Ἐλύτη.
5. Γιά τίς ἀντιλήψεις τοῦ Μ. Χάιντεγγερ γιά τήν ποίηση βλ. Ἄν. Γιανναρά, «Ἡ ποίηση τοῦ Hölderlin στή φιλοσοφική σκέψη τοῦ Μ. Heidegger», *Δευκαλίων* 18, 1977, σελ. 243-258.
6. Ἡ νέα προοπτική ἀναφαίνεται, μιά καί οἱ ἀπόψεις μας γιά τή σχέση τῆς γλώσσας καί τῆς σκέψης ἔχουν μεταβληθεῖ αἰσθητά μετά τίς ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις τοῦ L. Wittgenstein πάνω στό θέμα αὐτό. Γιά τή σχέση τῆς λογοτεχνίας καί ἰδιαίτερα τῆς ποίησης μέ τή γλώσσα βλέπε Γ. Μπαμπινιώτη «Ἡ σημασιολογία στήν ποίηση», *Πρακτικά τοῦ Α' Συμποσίου Νεοελληνικῆς ποίησης*, τόμος Β', Ἐκδόσεις Γνώση, Ἀθήνα 1983, σελ. 51-63 καί Θ. Νάκα, «Σχέσεις ποίησης καί γλώσσας», *Πρακτικά...*, ἔ.ἀ., σελ. 65-86.

7. Ἡ σύναψη τῶν ἐρωτημάτων πρὸς τὴν κατάσταση τῆς διδασκαλίας ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὰ πράγματα καὶ εἶναι σύμφωνη πρὸς τοὺς στόχους τῆς ΕΚΔΕΦ, πού ὀργάνωσε καὶ τὴν ἐκδήλωση γιὰ τὴ σχέση λογοτεχνίας καὶ φιλοσοφίας. Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ διεύρυνση τῶν ἀπόψεων πού ἐκτέθηκαν στὴν ἐπιστημονικὴ αὐτὴ συζήτηση τῆς ΕΚΔΕΦ τὸν Νοέμβριο τοῦ 1983.
8. Γιὰ συζήτηση παρεμφερῶν θεμάτων βλέπε Κ. Βουδούρη, *Λογικὴ: Φιλοσοφικὴ καὶ συμβολικὴ*, Ἀθήνα 1977, σελ. 45-64.
9. Γιὰ τὴν ἔννοια τῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ὑφὴ τῆς φιλοσοφικῆς δραστηριότητος βλέπε Κ. Βουδούρη, *Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία*, Ἀθήνα 1984, σελ. 5-22.
10. Γιὰ τὴ φύση τῆς λογοτεχνίας βλέπε R. Wellek καὶ A. Warren, *Θεωρία τῆς λογοτεχνίας*, δευτέρη ἐκδοση, Δίφρος, μεταφ. Στ. Δεληγιώργη (ἄ.ἔ.) σελ. 25-35.
11. R. Bambrough, «Λογοτεχνία καὶ φιλοσοφία», στὸ Κ. Βουδούρη, *Ἀνθολόγιον Ἀναλυτικῶν Φιλοσόφων*, Ἀθήνα 1980, σελ. 365-366.
12. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού κάνει τὸν Ἀριστοτέλη νὰ δεχθεῖ ὅτι ἡ ποίηση εἶναι φιλοσοφικότερη ἀπὸ τὴν ἱστορία, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι συνδυάζει τὴ γενικότητα μὲ τὴν ἀναφορά στίς ἐπὶ μέρους περιπτώσεις (Βλέπε Ἀριστοτέλ. *Περὶ ποιητικῆς* 1451b1-11 «...φιλοσοφικώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας ἐστίν»).
13. Γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς λογοτεχνίας καὶ ἰδιαίτερα τοῦ ποιήματος βλέπε Γιάννη Δάλλα, «Ἡ [νεώτερη] ποίηση στὴν ἐκπαίδευση», *Πρακτικά τοῦ Α' Συμποσίου Νεοελληνικῆς ποίησης*, α' τόμος, Ἐκδόσεις Γνώση, Ἀθήνα 1982, σελ. 149-162, Ν. Καρούζου, «Ἡ ζωὴ καὶ ἡ ποίηση», *Πρακτικά...*, ἔ.ἄ., σελ. 147. Ε. Παπανούτσου, «Ἡ διδασκαλία τοῦ ποιήματος», *Φιλολόγος*, 24 (1981), σελ. 316-321, καὶ Ξ.Α. Κοκόλη, «γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ποιήματος», *Φιλολόγος* (24) 1981, σελ. 358-366. Στὴν τελευταία μελέτη, μολονότι ὑπάρχουν πολλές παρατηρήσεις, ἐν τούτοις τὰ ὄσα γενικὰ λέγονται γιὰ τὴ «λογικὴ» καὶ τὸ «λογικόν» μας (σελ. 364-365), ὅπως μένουν ἀπροσδιόριστα, δημιουργοῦν κάποια σύγχυση καὶ δὲν συστοιχοῦν μὲ τὰ ὄσα λέγονται στὸ παρὸν ἄρθρο.
14. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ τακτικὴ τῶν καλὰ σχεδιασμένων *ὑποδειγματικῶν διδασκαλιῶν*, πού προβάλλονται ὡς πρότυπα *πληροφορήσεως καὶ δεξιῶν*, εἶναι πάντοτε κάτι τὸ χρήσιμο, ἐπειδὴ μπορεῖ νὰ κεντρίσει τὸ ἐνδιαφέρον τόσο τοῦ παρακολουθοῦντος τὴ διδασκαλία ὄσο καὶ τοῦ ἀσκουμένου. Ἡ εὐρηματικότητα τοῦ διδάσκοντα εἶναι στὴν περίπτωσι αὐτὴ δημιουργικὴ πηγὴ πού συγκροτεῖ καθ' ἑαυτὴν πρότυπο πού ἔχει δική του λειτουργία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ